

Waren de geuzen Goten?

Abstract

Dutch *geus* ‘Beggar, young turk’ is a loan from French, which entered the language in or around 1566 during the period of revolt against the Spanish. The French word is *gueux* ‘beggar’, which hitherto lacks a satisfactory etymology. Part of the etymological dictionaries regard *gueux* as a loan from Middle Dutch *guyte* ‘mocker; windbag’, but this is impossible for both semantic and phonetic reasons. The only other etymology derives *gueux* from French *gueuse* ‘glutton’, but this word is too recent and must have been derived from *gueux* rather than the reverse.

The original feminine to *gueux* was *gueue*, which shows that final *-x* is only graphic, and the Old French masculine must have been **gheu*. This can phonetically be derived from Galloromance **gotu* ‘a Goth’. A small number of place-names *Gueux* and *Montgueux* in the North of France show that a stem **gotu*, plural **gotos* must indeed have existed in the language. I assume that the Goths were marginalized as a group because they were outnumbered by the Franks, and that the meaning of their name shifted to ‘beggar’. A parallel development is attested for the word *wealh* in Old English, which shifted its meaning from ‘stranger, Celt’ to ‘slave, servant’ and even ‘shameless person’.

1 Eén van de vroegste leenwoorden in het Nederlands, waarvan de datum van ontlening tot op de dag nauwkeurig te bepalen is, is het woord *geus*. Traditioneel wordt aangenomen dat *geus* op 5 april 1566 onze taal binnenkwam, de dag waarop de Hollandse edelen aan de langvoogdes Margaretha van Parma hun Smeekschrift kwamen aanbieden. Bij hun binnenkomst bij de langvoogdes zou Karel van Berlaymont haar hebben toegevoegd “Ce ne sont que des gueux”. Volgens de overlevering werd dit door de Hollandse edelen opgepakt, waarna het woord *Geuzen* de spreekwoordelijke lading kreeg die het nu nog heeft. De *geuzenpenning* werd geslagen, een penning met daarop de afbeelding van een bedelzak, die als hun herkenningsteken

gold. De naam *geuzen* was hierna ingeburgerd in het Hollands taalgebruik, en Van Dale 1992 (12e druk) geeft als zesde en laatste betekenis van *geus* ‘iemand die zich tegen het gevestigde gezag keert’.

Cornelissen (1936) heeft erop gewezen dat er onder historici onenigheid heerst over de vraag, hoe de edelen precies aan hun bijnaam zijn gekomen. Hij benadrukt dat Margaretha van Parma in een brief die zij enkele dagen na het aanbieden van het Smeekschrift aan Filips II stuurt, geen enkel gewag maakt van een opmerking van Berlaymont; integendeel, zij zegt dat ze zich de naam ‘geuzen’ zelf hebben gegeven: “ce qui est un nom qu’ils se sont donné, et on ne sait encore ce qu’ils veulent dire par là, sinon que gueux signifie proprement un vaurien, un vagabond.” (Cornelissen 1936: 1). Het is dus mogelijk dat de datum van ontlending niet precies 5 april 1566 is. Voor ons doel is dat echter irrelevant: het woord *geus* is rond de tijd van het aanbieden van het Smeekschrift in 1566 voor het eerst gebruikt, en het is ontleend uit Frans *gueux* ‘bedelaar’.

2 Frans *gueux* [gø] ‘bedelaar, armoedzaaier’ heeft vooralsnog geen zekere etymologie. Het woord is voor het eerst in teksten geattesteerd rond 1450, dus aan het eind van de Middeleeuwen.¹ In zijn oudste vorm komt het voor in het enkelvoud m. *gueux*, v. *gueue* en later ook *gueuse*, en in het mv. *gueux*. Dit geeft aan dat *gueux* als [gø] werd uitgesproken: weliswaar wordt *-eux* geschreven, maar deze schrijfwijze is analogisch naar het voorbeeld van andere woorden op *-eux* (bijv. *heureux*), waarvan de *-x* niet meer werd uitgesproken. De vorm op *-x* kan automatisch zijn geweest in auslout, aangezien *-[s]* aan het einde van de Middeleeuwen verstomd was (Bourciez 1971: 165). Het vrouwelijk *gueue* namelijk, dat in 1458 geattesteerd is (*la gueue: femme de mauvaise vie*, zie *Trésor* IX: 588), kan niet bij een oude mannelijke vorm *[gøʰs] gemaakt zijn, maar moet bij **gueu* horen. Later vinden we wel de vorm *gueuse* voor ‘bedelares, armoedzaaister’, naar analogie van paren als m. *heureux* - f. *heureuse*. Von Wartburg (1959: 99) wijst erop dat de verschillende varianten van ‘*gueux*’, die in de Franse dialecten voorkomen, niet allemaal op *-*eux* kunnen teruggaan, i.e. op een echte Oudfranse *-*[s]*. Helaas vermeldt hij niet waarop de Franse dialectvormen dan wel terug kunnen gaan, en mijn competentie reikt niet zover dat ik alle vormen kan beoordelen. Van de reflex *gueuye* [gøje] die von Wartburg voor de Vozezen geeft (Épinal), kan ik vaststellen dat dezelfde reflex in die dialecten bij het woord *jeu* ‘spel’ voorkomt (ALF kaart 719). In combinatie met wat hiervoor

¹ Zie voor een lijst met attestaties *Trésor* IX: 588; voorts von Wartburg 1959: 98-99.

over het vrouwelijk *gueue* is opgemerkt, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de oorspronkelijke Oudfranse mannelijke vorm **gueu* [gø] was. Deze conclusie is uiteraard van belang bij het bepalen van de etymologie.

In de uitgebreide Oudfranse literatuur komt het woord dus niet voor; het late verschijnen van *gueux* geeft aanleiding tot het vermoeden dat het een leenwoord uit een andere taal kan zijn, of een recente, interne formatie van het Frans. Voor beide mogelijkheden is één voorstel gedaan.

3 Von Wartburg vermoedt dat *gueux* is ontleend uit Middelnederlands *guyte* ‘praatjesmaker’.² Hieraan valt af te dingen dat een ‘praatjesmaker’ niet meteen een ‘armoedzaaier’ is. Weliswaar is *guit* later ook ‘leegloper’ gaan betekenen, maar de oudste betekenis is ‘spotter’. Het lijkt derhalve zeker dat *guyte* is afgeleid van het werkwoord *guyten* ‘spotten’. Ook Kiliaan noemt ‘spotter’ als eerste in de reeks betekenissen van *guyte*: ‘*scurra, nugator, nebulo, tenebrio*’. In het Middelnederlands is *guyte* alleen geattesteerd in *Een cluyte van Playerwater* 140, naast het werkwoord *guyten*, en in *Ons Heere Passie* 21, 531. Het ziet er naar uit dat *guyte* de betekenis ‘armoedzaaier’, die het op het moment van de veronderstelde ontlending in het Frans gehad zou moeten hebben, in de (late) Middeleeuwen nog niet had ontwikkeld, terwijl het toch op zijn laatst voor 1450 ontleend zou moeten zijn.

Maar ook de vorm van het Franse *gueux* past niet bij een ontlending uit MiNl. *guyte*: bij nadere beschouwing kan alleen de *g-* corresponderen. In de eerste plaats zou de Middelnederlandse vokaal [y] in het Frans als /y/ ontleend worden (te spellen als *-u-* of *-û-*); een reeds gediftongeerde klank [æy] zou waarschijnlijk als /øi/ in het Frans terecht zijn gekomen (te spellen als *-eui-*). In de tweede plaats zou Nederlands *-t*, en zeker *-te*, niet kunnen verdwijnen, maar door Frans *-t(te)* weergegeven moeten worden. Von Wartburg heeft het probleem met de vokaal gezien en schrijft dat “*uy* in het Nederlands van de 15e eeuw al als [æy] kon worden uitgesproken”, met andere woorden als de moderne tweeklank *ui* van het Nederlands. Nu lijkt dit voor het zuidelijke Nederlands van Brabant inderdaad mogelijk; en toevallig is de tekst van *Playerwater*, waarin *guyte* als enige MiNl tekst is geattesteerd, Brabants van karakter. Maar dat laat onverlet dat ook een vorm

² Deze etymologie is al veel ouder. P.C. Hooft schrijft “Maar, gedurende deeze handelingen, en ’t gaan en keeren te hoove, werd hun de naam van *Geux* aangehangen: welk Fransch woordt, gesmeedt schynende naar het Nederlandsche *guits*, zoo veel als *fielen*, oft *landloopers* zeggen wil.” (Hooft, *Nederlandsche Historiën*, ed. 1677, p. 78, apud Cornelissen 1936: 6).

[gæyt] niet als Frans */gø/ zou zijn ontleend. Ik concludeer dat Frans *gueux* niet aan Nederlands *guit* ontleend kan zijn.³

4 Sainéan (1922 II: 371) had eerder al een andere verklaring voor *gueux* gegeven. Volgens hem is *gueux* geabstraheerd uit Frans *gueuse* 'keel', waarvan hij vermeldt dat het al in de 13e eeuw geattesteerd is. Hij vermoedt een tussenliggende betekenis 'slokop', dus een ontwikkeling van 'keel' via 'slokop' naar 'bedelaar'. Naar het voorbeeld van andere Franse woorden waarbij een mannelijk woord op *-eux* naast een vrouwelijk woord op *-euse* staat, zou dan bij *gueuse* 'bedelares' een nieuw mannelijk *gueux* 'bedelaar' gevormd zijn. De door Sainéan voorgestelde ontwikkeling in betekenis lijkt mogelijk, maar is niet dwingend. Een ontwikkeling van 'keel' naar 'slokop' is inderdaad niet vreemd, maar dit betekent dan vaak ook 'gulzigaard', 'iemand die veel of graag eet'. Nu kan men van een bedelaar niet beweren dat hij niet graag eet, maar toch is het kenmerk van een bedelaar dat hij niet veel te eten heeft en juist moet bedelen om zijn eten. Sainéan's etymologie wordt echter vooral weerlegd door het feit dat Fr. *gueuse* uit de 13e eeuw in de betekenis 'keel' een niet bestaand woord is, zie *Trésor* IX: 586. Het normale woord voor 'keel' is *gueule*, en het woord *gueuse* is een 'gietsvorm', een woord dat uit het Vroegnieuwduits ontleend is en pas in 1543 voor het eerst in een tekst geattesteerd is. Waar het woord *gueuse* in de betekenis 'bedelares' voorkomt, is het overal afgeleid van *gueux*.

5 Tot nu toe is gepoogd om *gueux* te verklaren op basis van een leenwoord of een recente formatie. De reden hiervoor was, dat *gueux* pas vanaf de 15e eeuw geattesteerd is. Het is echter niet ondenkbaar dat een veel ouder woord, bijvoorbeeld een Latijns erfwoord, in de Franse teksten uit de Middeleeuwen niet voorkomt, maar pas later opduikt. Vooral bij woorden met een expressieve lading of woorden uit het bargoens, die om stilistische redenen uit geschreven teksten geweerd kunnen worden, is dit denkbaar. Als naaste parallel kunnen we Nederlands *guiten* noemen, een werkwoord dat met Duits *gauzen* 'blaffen, schelden' en Oudnoors *gauta* 'zwtzen' verbonden moet worden (De Vries 1961 s.v.), maar vóór de zestiende eeuw slechts twee maal in de late Middeleeuwen is geattesteerd.

Het lijkt de moeite waard om een woord te zoeken uit het Latijn of uit de oude Germaanse talen, dat de vereiste vorm en betekenis bevat, die tot Fr.

³ Dezelfde conclusie trekt ook Dauzat 1932: 111, maar hij denkt dat Fr. *gueux* in de 15e eeuw nog als [gæʒ] werd uitgesproken. Over de kwestie van finale **s* in het Frans, zie paragraaf 2.

gueux 'bedelaar' geleid kunnen hebben. De historische klankleer van het Frans laat verschillende mogelijkheden toe. De vokaal [ø], gespeld als *-eu-*, gaat terug op een oudere **ō*; deze laatste kan berusten op een Galloromaanse *ō*, *u* of *o* in een open lettergreep, zie bijv. Bourciez 1971: 83ff. Voorbeelden zijn Frans *jeu* 'spel' < Lat. *iocus*, *neveu* 'neef' < *nepōtem*, *peut* 'hij kan' < **potet*, *gueule* 'bek' < Lat. *gula*. De konsonanten *-t-*, *-d-*, *-k-* en *-g-* zijn, indien ze tussen twee vokalen stonden, spoorloos verdwenen (Bourciez 1971: 139, 151); voorbeelden zijn naast de genoemde vormen nog *queue* 'staart' < Lat. *cōda*, Oudfrans *fuerre* 'voer' < Germ. **fōder*, Frans *août* 'augustus' < Lat. **Agustus*. Al met al kan *gueux* fonetisch geheel regelmatig op Galloromaans **gotu* (enkelvoud) of **gotos* (meervoud) teruggaan. In aanmerking genomen de in paragraaf 2 bereikte conclusie dat de oorspronkelijke mannelijke vorm Oudfrans **gheu* moet zijn geweest, kunnen we besluiten dat deze vorm op een enkelvoud **gotu* kan teruggaan. Dit is precies de naam van de Goten, zoals die voor verschillende Franse plaatsnamen moet worden aangenomen.

6 De stamnaam van de Goten komt in Zuid-Frankrijk in een groot aantal plaatsnamen voor: *Gouts*, *Goux*, *Goudourville*, etc.; zie Gamillscheg 1934: 301f. en Nègre 1990 II: 737. We vinden onder meer voortzettingen van de nom.acc. meervoudsvorm **gotos* (o.a. in *Gouts* en *Got*), van **gotones* (in *Goudon* en *Goudou*), van de gen. meervoud **gotorum* (in *Goudour*, *Goudourville*) en van een adjektief **gotiscum* (in *Le Goudeix* e.f.).⁴ In het noorden van Frankrijk is de naam van de Goten slechts sporadisch geattesteerd, en wel in de plaatsen *Gueux* (bij Senlis, dép. Oise; Longnon 1920-29), *Gueux* (bij Reims, dép. Marne) en in *Montgueux* (dép. Aube). De naam *Gueux* zet hier de stamnaam van de Goten voort, wat o.a. blijkt uit de spelling *Gothi* van *Gueux* bij Reims in een oorkonde uit 850 (Nègre loc.cit.). De naam *Montgueux* berust op een eerdere uitspraak [mongør], wat blijkt uit oorkondespellingen Mongeor (1152-80), *Montgueor* (1210-4) en *Mongeur* (1247), die op een oorsprong **montem Gothorum* wijzen. De naam *Gueux* kan in het noordelijke Frans zonder probleem op een vorm met een **o* in open syllabe en een intervokalische *-t-* worden teruggevoerd, dus op een meervoud **gotos*.

Het feit dat de overgrote meerderheid van de Goten-toponiemen zich in het zuidwesten van Frankrijk bevindt is in overeenstemming met de geschiedenis van de Goten in Frankrijk. Reeds in de 4e eeuw na Christus vestigden

⁴ In het zuiden van Frankrijk vond de fronting van **o* tot *ø*, die we in de standaard als *-eu-* vinden, niet plaats.

zich sporadisch groepjes Goten in het Romeinse Gallië; waarschijnlijk waren dit voornamelijk Goten die in dienst waren (geweest) van de Romeinse legioenen, en die een stuk grond in Gallië gingen bebouwen. In het Zuidwesten van Gallië stichtten de Visigoten die via Italië waren gekomen in 418 hun eigen rijk, met als hoofdstad Toulouse. Dit werd in 507 door de Franken onderworpen, maar ondertussen hadden de Goten hun naam gegeven aan talrijke nederzettingen in hun rijk.

7 Indien de naam van de Goten in Franse plaatsnamen is blijven bestaan, is het niet ondenkbaar dat ook het zelfstandig woord 'Goot' in het middeleeuwse Frans bewaard bleef, en wel in de betekenis 'bedelaar'; de verwachte vorm zou dan zijn **gueu* < **gotu*. Aangezien Frans *gueu(x)* niet in literaire bronnen uit de middeleeuwen voorkomt, kunnen we ons geen voorstelling maken over de mogelijke verspreiding van het woord. Voor gegevens over de huidige dialectverspreiding en dialectvarianten van *gueux* in de Franse dialecten was ik aangewezen op de gegevens in Von Wartburg loc.cit. Hij geeft een groot aantal dialectspelling uit oostelijke en zuidelijke dialecten, waaruit blijkt dat het woord 'gueux' daar veelal een leenwoord is uit de standaardtaal of in elk geval uit het Noordfrans. Dit kan betekenen dat de 'Goten' tot 'bedelaars' werden in slechts een klein deel van het taalgebied, meer bepaald in dat deel waar **gotu* klankwettig **gueu* opleverde.

De ontwikkeling van een naam van een volk tot een neerbuigende, minachtende term als 'bedelaar, armoedzaaiër' is niet onbekend. Te denken valt bijvoorbeeld aan de ontwikkeling die Oudengels *wealh* heeft ondergaan. De eerste betekenis van dit woord is 'vreemdeling', en meer in het bijzonder slaat het op de Keltische burenen van de Angelsaksen in Engeland. Het woord stamt van Germaans **walhaz*, een oorspronkelijk Keltische volksnaam waarmee de Germanen in meerdere gevallen hun niet-Germaanse burenen aanduidden; vergelijk ook Nederlands *Waal*s. Ten gevolge van de toenemende Angelsaksische overmacht tegenover de Kelten in Engeland kreeg Oudengels *wealh* als tweede betekenis 'slaaf, knecht', en zelfs 'schaamteloos persoon'. Dezelfde betekenisontwikkeling lijkt me denkbaar voor de naam van de Goten in Frankrijk. Aangezien het woord *gueux* in Noord-Frankrijk thuis is, waar de Goten slechts één van meerdere minderheden moeten zijn geweest in een grotendeels Frankisch gebied, lijkt het niet uitgesloten dat ze hier inderdaad gemarginaliseerd zijn en dat hun naam als equivalent van 'bedelaar, armoedzaaiër' ging gelden.

8 Uiteraard kleeft aan deze verklaring een zekere mate van vrijblijvendheid. Het is geschiedkundig niet te bewijzen dat de Goten in Noord-Frankrijk tot

bedelaars werden, maar wel nog lang genoeg herkenbaar bleven als groep; er moet hier een periode van ongeveer duizend jaar overbrugd worden tussen de vermoedelijke stichting van plaatsen als *Montgueux*, en het eerste voorkomen van het woord *gueux* 'bedelaar' aan het einde van de Middeleeuwen. Bij ontstentenis van een alternatieve verklaring voor Fr. *gueux* denk ik echter dat het voorgestelde scenario een goede mogelijkheid is.⁵

Bibliografie

- ALF
1902ff *Atlas Linguistique de la France*, door J. Gilliéron en E. Edmont, Paris.
- BOURCIEZ, E. EN J. BOURCIEZ
1971 *Phonétique française. Étude historique*, Paris.
- CORNELISSEN, J.D.M.
1936 *Waarom zij Geuzen werden genoemd* (= *Historisch Tijdschrift. Serie studies - no. 4*), Tilburg.
- DAUZAT, A.
1932 *Compte rendu de Marius Valkhoff, Étude sur les mots français d'origine néerlandaise*, in *Revue de philologie française* 44, 108-112.
- GAMILLSCHEG, E.
1934 *Romania Germanica. Band 1: zu den ältesten Berührungen zwischen Römern und Germanen. Die Franken. Die Westgoten*, Berlin - Leipzig.
- LONGNON, A.
1920-29 *Les noms de lieu de la France*, Paris.
- NÈGRE, E.
1990 *Toponymie générale de la France*, 3 banden, Genève.
- SAINÉAN, L.
1922 *Les sources de l'Argot ancien*, Paris.
- TRÉSOR IX
1981 *Trésor de la langue française*, tome ix (G - Incarner), Paris.
- VRIES, J. DE
1961 *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden.
- WARTBURG, A. VON
1959 *Französisches etymologisches Wörterbuch*, deel 16: *Germanische Elemente G-R*, Basel.

⁵ De verbinding met de Goten werd al vanaf de eerste dagen van de ontlening in het Nederlands gemaakt. Margaretha van Parma schrijft op 13 april 1566 aan Filips II over de naam *gueux*: "quelques-uns disent qu'on l'attribue au nom qu'ils veulent prendre des Goths". Cornelius Valerius, geciteerd door Franciscus Haraeus, lijkt het volksetymologische karakter van deze herleiding te hebben doorzien: "Gallice *Geus*, idem quod Teutonice *Geuten* interpretabatur, a Gothis vastationibus nomen deducens" (apud Cornelissen 1936: 16).